

зберігаючи схожість з кам'яними прототипами, характерними для азіатсько-європейського степового ареалу (рис. 3, 6—10). Можливо, йдеться про інвазію хеттів в межі Стародавнього Сходу і, напевно, про розселення східних індоєвропейців в напрямку як Адріатики, так і степових ареалів Волги й Уралу.

Контакти Північного Прикавказзя з Стародавнім Сходом не були односторонніми і, напевно, проходили в обстановці формування культурного комплексу так званого куро-аракського енеоліту, виникнення якого без вирішальної ролі анатолійського населення не можна пояснити.

В. Н. ДАНИЛЕНКО, Н. Н. ШМАГЛИЙ

Об одном поворотном моменте в истории энеолитического населения Южной Европы

Резюме

Одним из значительных достижений Днестро-Дунайской экспедиции ИА АН УССР и Одесского археологического музея следует считать открытие и исследование в 1970 г. курганного энеолитического комплекса близ с. Суворово, в состав которого входило порфиритовое навершие в виде реалистически воспроизведенной головы лошади. Эта находка помогла решить вопрос об основном сюжете так называемых зооморфных скипетров, которые отныне следует понимать как изображения голов лошадей. В статье раскрывается этноисторический процесс середины IV тысячелетия до н. э., роль в нем пастушеских племен Юго-Восточной Европы, особенно прикаспийско-кавказской их части. Переход на патриархальный этап общественного развития, приручение коня, возникновение всадничества и военной организации, экспансия и диффузия на запад энеолитических пастухов-всадников является важнейшей чертой этноисторического развития всей Южной Европы.

В свете проанализированных фактов середина IV тысячелетия до н. э. должна быть охарактеризована как особый, в определенном смысле военно-всаднический период в истории индоєвропейцев восточного ареала, начавших именно в это время стремительно расселяться не только по Югу Европы к Западу, но и в пределах Древнего Востока. В конечном итоге это было начало распада этноглобтогонического единства индоєвропейцев.

Совокупность перечисленных выше процессов представляет собою содержание поворотного момента в этнографическом развитии энеолитического населения Южной Европы середины IV тысячелетия до н. э.

М. М. ЧЕРЕДНИЧЕНКО

Питання хронології абашівської культури Середнього Дону

Хронологія абашівської культури Середнього Дону має виняткове значення для вивчення епохи бронзи в лісостеповій смузі Східної Європи. Однак ця проблема поки що не вирішена.

Найбільш ранню дату для пам'яток абашівської культури запропонував А. Х. Халіков¹. На підставі того, що начебто абашівські посудини виявлено в комплексі з катакомбними поблизу с. Нікольське Воронежської обл., він датував абашівську культуру Середнього Дону першою полови-

¹ А. Х. Халіков. Памятники абашевской культуры в Марийской АССР.— МИА, № 97. М., 1961, стор. 225.

ною II тисячоліття до н. е. Проте тут серед посуду, знайденого Г. М. Москаленком, немає жодного абашівського горщика, який зустрівся б разом з катакомбним, і навіть, більше того, — самі абашівські посудини є поодинокими². Отже, знахідки поблизу с. Нікольське не являють собою єдиного комплексу, а тому не можуть бути основою для датування.

Крім того, А. Х. Халіков намагається довести існування генетичних зв'язків між ямною та абашівською культурами³, однак виділені ним проміжні форми матеріалів непереконаливі, і через це ранню дату абашівських пам'яток не можна вважати обгрунтованою. Інший час для них пропонує П. Д. Ліберов⁴, який здобув нові матеріали про культури бронзового віку Середнього Дону. Він вперше виявив тут абашівські поселення⁵. Беручи до уваги тільки типологію кераміки, П. Д. Ліберов дійшов висновку, що ця культура на Середньому Доні з'являється в останній чверті II тисячоліття до н. е. і спільно з катакомбною та зрубною бере участь у формуванні місцевої культури ранньозалізного віку. При цьому як датуючу ознаку він вказує особливості посуду — плескати денця та бідність його орнаменталії⁶. Але, на нашу думку, круглодонний посуд не обов'язково має бути найдавнішим для даних пам'яток, тому що вироби з круглим, приплюснутим та плоским денцем з орнаментом чи без нього трапляються в комплексі з одночасними речами. Отже, дата П. Д. Ліберова, побудована на перерахованих ознаках, не аргументована.

Слід також звернути увагу на докази, які П. Д. Ліберов наводить для визначення пізнього часу катакомбної культури, оскільки інші дослідники, сприймаючи це твердження як аксіому, вважають абашівську культуру на Середньому Доні пізнішою за катакомбну.

На основі аналізу кераміки П. Д. Ліберов схиляється до того, щоб розширити хронологічні рамки існування катакомбної культури і виділити в ній, слідом за Т. Б. Поповою, найбільш пізню групу пам'яток з багатоваликовою орнаменталією⁷. На його думку, саме ця група пам'яток доживає до часу раннього заліза. Своє положення він намагається обгрунтувати знахідкою ножа в кургані № 3 недалеко від с. Нижня Ведуга, аналогічного, за твердженням П. Д. Ліберова, кинджальчикам з паралельними лезами типу виробів з Широкого кургану поблизу Каховки⁸. Однак що аналогію прийняти не можна, оскільки кінець нижньоведугинського ножа розкляпанний. За формою він типово катакомбний і ні в чому не нагадує пізньобронзових ножів з паралельними лезами. Прагнення до надмірного омолодження пізньої фази катакомбної культури (тобто багатоваликової) не має підстав.

За К. В. Сальниковим, абашівська культура з'являється на Середньому Доні в середині II тисячоліття до н. е.⁹ Беручи до уваги думку П. Д. Ліберова про те, що пізньокатакомбна культура існувала тут до останньої чверті II тисячоліття до н. е., К. В. Сальников розглядає абашівські пам'ятки на зазначеній території як давніші за пізньокатакомбні¹⁰. Він спробував довести це на основі стратиграфії кургану № 3 неподалік с. Нижня Ведуга¹¹.

Основне поховання тут належало до культури багатоваликової кераміки (пізньокатакомбне, за П. Д. Ліберовим та К. В. Сальниковим). Уламки,

² А. Н. Москаленко. Памятники эпохи бронзы на Верхнем и Среднем Дону. — КСИИМК, вып. XIII. М., 1952, стор. 103—105.

³ А. Х. Халиков. Памятники абашевской культуры..., стор. 222—223.

⁴ П. Д. Либеров. Племена Среднего Дона в эпоху бронзы. М., 1964, стор. 153—157.

⁵ Там же, стор. 114 і далі.

⁶ Там же, стор. 129, 130, 155, 157, 158.

⁷ Там же, стор. 103.

⁸ Там же, стор. 103—104.

⁹ К. В. Сальников. Очерки древней истории Южного Урала. М., 1967, стор. 130, 131.

¹⁰ Там же

¹¹ П. Д. Либеров. Вказ. праця, стор. 91 і далі.

знайдені в насипу, походять від двох абашівських та однієї зрубної посудини, виявлені також уламки від третьої абашівської¹². Оскільки згадані горщики представлені фрагментами, К. В. Сальников вважає, що вони потрапили в насип пізньокатакомбного кургану, коли останній споруджували на Абашівському поселенні. Внаслідок цього він робить висновок про появу абашівської культури на Середньому Дону раніше за пізньокатакомбну. Позиція К. В. Сальникова в даному разі помилкова. Згадані горщики, очевидно, слід пов'язувати з похованнями в насипу кургану, а не з поселенням, наявність якого не підтверджується ні іншими культурними залишками, ні знахідками кісток тварин, риб тощо.

Крім того, К. В. Сальников, прийнявши пізню дату (за П. Д. Ліберовим) ножів типу нижньоведугинського, спробував виділити абашівські поховання, давніші за поховання з цими ножами¹³. Останні, як уже було сказано вище, належать до пізньокатакомбного часу, а не до кінця бронзового віку. Отже, немає рації вважати абашівські поховання, визначені К. В. Сальниковим як більш ранні за пізньокатакомбні. Його аргументи повинні обґрунтувати початкову дату абашівської культури Середнього Дону, а щодо кінцевої він погоджується з П. Д. Ліберовим, тобто визнає існування цієї культури ще до настання ранньозалізного віку¹⁴.

Таким чином, хронологія абашівських пам'яток Середнього Дону окреслюється в межах однієї тисячі років — протягом всього II тисячоліття до н. е. Найбільш реальною є початкова дата, запропонована К. В. Сальниковим. На користь її свідчать такі знахідки, як два кістяних дископодібних псалії з кургану поблизу с. Кондрагівка¹⁵.

Однак можливості точнішого датування ще далеко не вичерпані. Для цього звернемось до аналізу речей, виявлених в комплексі з абашівською керамікою. Мабуть, доцільно насамперед розглянути матеріали, здобуті ще під час дореволюційних розкопок.

Так, в 1910 р. В. Н. Глазов розкопав кілька курганів поблизу с. Тюніно Задонського пов. Воронежської губ.¹⁶ У кургані № 3 попались такі речі: посудина видовжених пропорцій з відігнутих назовні краєм і трохи сплющеним дном (рис. 1, 2), два бронзових жолобчастих браслети (рис. 1, 1, 4). У кургані № 5 було виявлено три горщики: два видовжених пропорцій, з круглими денцями та відігнутими назовні вінцями (рис. 1, 7, 9), третій — з плоским дном, відігнутих назовні краєм і досить пишним візерунком. На відміну від інших посудин, у нього чітко виділений кільцеподібний піддон (рис. 1, 8). Тут, крім того, був мідний, круглий в розрізі браслет (рис. 1, 10). Жолобчасті та кулясті в розрізі браслети, аналогічні тюнінським, добре репрезентовані в похованнях першого Турбинського могильника¹⁷.

У 1912 р. М. А. Юргенсон дослідив курган неподалік с. Київка Землянського пов. Воронежської губ., де знайшов абашівську посудину з ливарною формочкою для вислообушної сокири¹⁸. Горщик приземкуватий, плоскодонний, з широкою шийкою та різко відігнутими назовні вінцями (рис. 2, 1). Ливарна форма (рис. 2, 2) призначена для відливання сокири камського типу, відомого в комплексах першого Турбинського могильника¹⁹.

¹² П. Д. Ліберов. Вказ. праця, стор. 94, рис. 42, 1, 2; 43, 3.

¹³ К. В. Сальников. Вказ. праця, стор. 130—131.

¹⁴ Там же, стор. 131.

¹⁵ Там же.

¹⁶ А. А. Иссеен. Раскопки В. Н. Глазова у с. Тюнино в 1910 г. — ПИДО, № 6, стор. 95—100; П. П. Ефименко, П. Н. Третьяков. Абашевская культура в Поволжье.— МИА, № 97, стор. 87—88; А. Х. Халиков. Памятники абашевской культуры..., табл. XIII, 4.

¹⁷ О. Н. Бадер. Древнейшие металлурги Приуралья. М., 1964, стор. 88.

¹⁸ С. Н. Замятин. Очерки по доистории Воронежского края. Воронеж, 1922, стор. 13—14, рис. 4.

¹⁹ О. Н. Бадер. Вказ. праця, рис. 71.

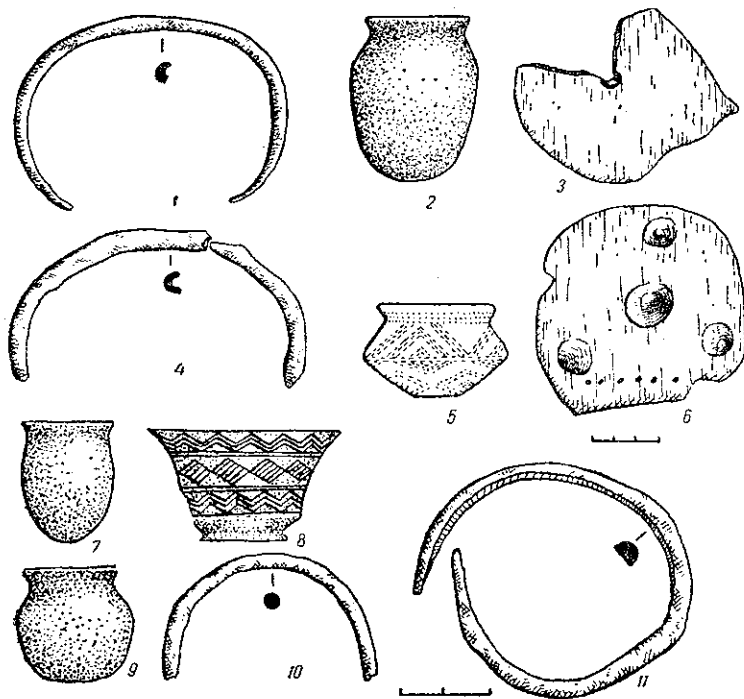

Рис. 1. Матеріали абашівської культури з території Середнього Дону (1—11).

У другій половині XIX ст. поміщик Н. Н. Муравйов-Карський розкопав три кургани поблизу с. Скорняково Задонського пов. Воронежської губ.²⁰ Під насипом двох з них (№ 1, 3) виявлено ножі з ледве помітним перехрестям. У кургані № 2 трапилась посудина (рис. 2, 8) разом з крем'яними вістрями до стріл (рис. 2, 9) та бронзовий ніж з перехватом (рис. 2, 3). Горщик реберчастий, з невисокою прямою шийкою, на якій нанесено неглибокі жолобки, плічка прикрашено нарізним орнаментом у вигляді ромбів, у глині багато товчених черепашок, що характерно для абашівської кераміки. Досить часто трапляється на ній жолобчастий орнамент²¹. Не викликає сумніву належність описаного горщика до абашівських пам'яток Середнього Дону, бо для ранньозрубної культури на цій території, як відомо, не характерна ні пряма шийка, ні жолобчастий орнамент, ні домішка товчених черепашок у глині.

Отже, комплекс кургану № 2 можна віднести до абашівської культури. Що ж до курганів № 1, 3, то їх культурну належність визначити неможливо, оскільки ножі з перехватом трапляються як серед зрубних, так і серед абашівських пам'яток. Ніж з кургану № 2 зберігся не повністю: у нього відламано вістря леза і кінець колодки. Перехрестя виділене досить чітко, але ще не відокремлене від леза. На кожному боці помітна нервюра. Колодка плеската й широка. Ножі такого типу є в комплексах Покровських курганів та першого Турбинського могильника²².

1912 р. А. Н. Мартинович та А. Л. Дольський дослідили курган поблизу с. Кондрашівка Задонського пов. Воронежської губ.²³. Біля посудини

²⁰ В. Н. Сизов. Скорняковские курганы в Воронежской губернии Задонского уезда. — Труды САО, т. XII, 1888, табл. А, Б.

²¹ П. Д. Либеров. Вказ. праця, рис. 8, 1; 9.

²² О. А. Кривцова-Гракова. Степное Поволжье и Северное Причерноморье в эпоху поздней бронзы. — МИА, № 46, 1955, рис. 9; О. Н. Бадер. Вказ. праця, рис. 80, А.

²³ П. П. Ефименко, П. Н. Третьяков. Абашевская культура в Поволжье. — МИА, № 97, стор. 88.

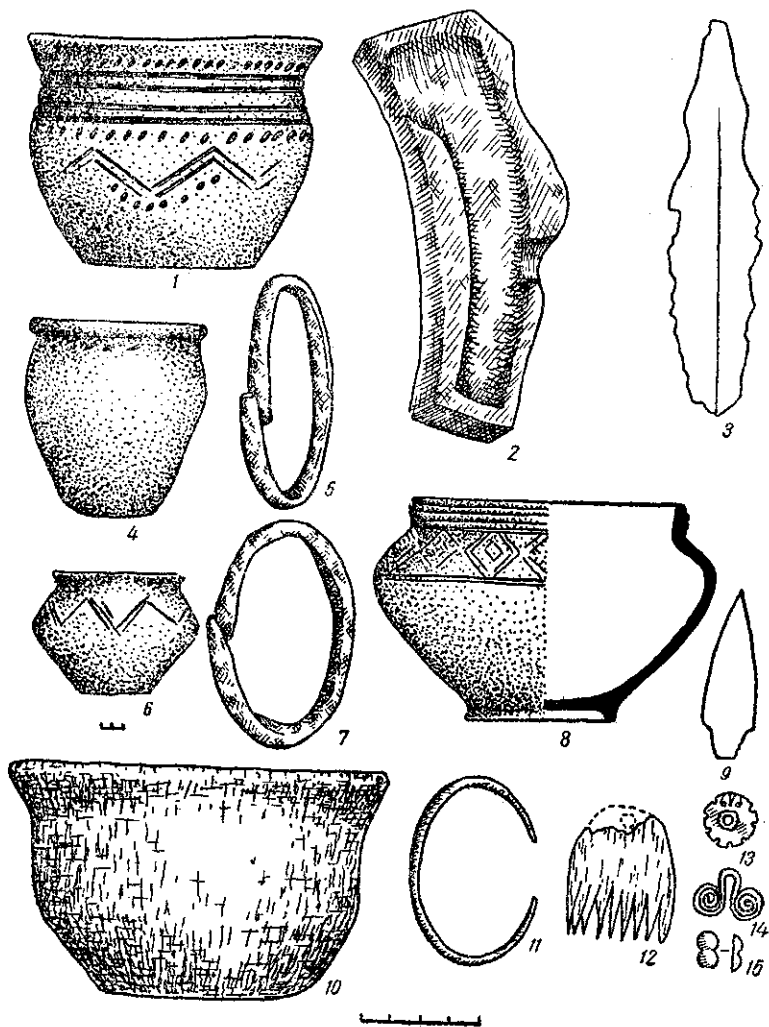

Рис. 2. Речі абашівської культури з території Середнього Дону (1—15).

абашівського типу знайдено два кістяні дископодібні псалії (рис. 1, 3, 5, 6), які відомі й на інших абашівських пам'ятках²⁴. Бронзові дископодібні псалії з шипами, близькі за типом до абашівських, походять з Мікен — з IV шахтової гробниці²⁵ та культурного шару. Однак слід зауважити, що не всі дископодібні речі з Мікен, опубліковані А. Уейсом, можна розглядати як псалії. Зокрема, викликають сумнів ті, в яких є два отвори і чотири ямки з одного боку²⁶. О. М. Лесков датує кістяні дископодібні псалії серединою II тисячоліття до н. е.²⁷ Отже, і кондрашівські можна віднести до цього часу.

Нарешті, слід звернути увагу на матеріали, здобуті П. Д. Ліберовим під час розкопок курганів на Середньому Дону. Так, основне поховання (№ 2, курган № 35) супроводжувалось двома абашівськими посудинами

²⁴ К. В. Сальников. Вказ. праця, стор. 131.

²⁵ А. М. Лесков. Древнейшие роговые псалии из Трахтемирово.— СА, № 1. М., 1964, стор. 303; Б. А. Лагунин. Архаические круглые псалии с шипами.— МИА, № 130, 1965, стор. 202—203.

²⁶ A. Wase. Mycenaean Mystery.— Archaeology, № 13, 6. New York, 1960, стор. 41—43, рис. 2—5.

²⁷ А. М. Лесков. Вказ. праця, стор. 303.

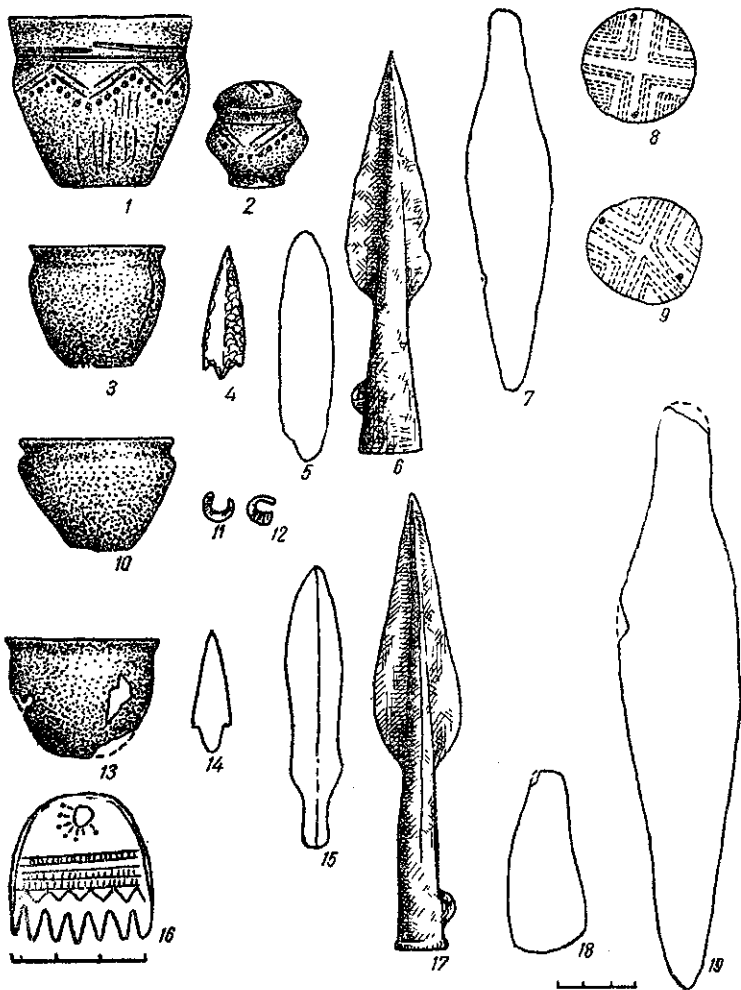

Рис. 3. Речі абашівської культури з території Середнього Дону та Поволжя (1—19).

(рис. 2, 4, 6) та двома бронзовими браслетами (рис. 2, 5, 7), аналогічними браслетам першого Турбинського могильника²⁸.

Важливим моментом хронології абашівської культури Середнього Дону є визначення віку її пам'яток у сусідніх районах Лісостепу та Степу.

У зв'язку з цим слід згадати курган, досліджений Б. А. Куфтіним в Рязанській обл.²⁹ Тут виявлені посудина (рис. 2, 10) і типово абашівські прикраси: розетка, півкулясті бляшки, браслет та окуляроподібна підвіска (рис. 2, 11, 13—15). Ці речі мають аналогії у матеріалах з першого Турбинського могильника³⁰. Крім перерахованих знахідок, у кургані знайдено кістяний предмет, схожий на гребінець (рис. 2, 12). Найімовірніше, якщо виходити з його розмірів (4×5 см), це гребінцеподібна підвіска, близька до бронзової підвіски з першого Турбинського могильника (рис. 3, 16).

У верхньому шарі енеолітичного поселення поблизу хутора Олександрії (розкопки Д. Я. Телегіна) разом з керамікою абашівського типу знай-

²⁸ П. Д. Либеров. Вказ. праця, стор. 17; О. Н. Бадер. Вказ. праця, рис. 84.

²⁹ А. Е. Алихова. Абашевские курганы близ с. Земского Рязанской области. — КСИИМК, вып. 64. М., 1956, стор. 141.

³⁰ О. Н. Бадер. Вказ. праця, стор. 88, рис. 84—85, 87а.

дено бронзовий, круглий у розрізі браслет (рис. 2, 11), який має найближчі аналогії серед бронзових браслетів першого Турбинського могильника³¹.

В шарі ранньозрубного поселення недалеко від с. Капітанове Ворошиловградської обл.³² виявлено невелику за кількістю групу кераміки, схожу на посуд абашівської культури Середнього Дону. З розкопок цього поселення походять бронзовий ніж з перехватом та два прямих псалії з розколотої кістки тварини, ніж з чітко виділеним перехрестям, яке ще не відокремлене від леза, колодка, плеската і широка. Такі ножі відомі серед відповідних виробів у Покровських курганах³³.

Псалії належать до I (найбільш давнього) типу. К. Ф. Смирнов за угорськими аналогіями датував їх XV—XII ст. до н. е.³⁴ В зв'язку з тим, що А. Можоліч нещодавно уточнила свою колишню дату (V—III) і відносить його до XV—XIV ст. до н. е.³⁵, вважаємо можливим псалії I типу, за класифікацією К. Ф. Смирнова, датувати цим часом.

Абашівські елементи в зрубній культурі Нижнього Поволжя чітко охарактеризовані в працях П. Д. Ліберова та К. В. Сальникова³⁶. Тут наведено досить великий список поховань з абашівською керамікою. Проте треба зазначити, що для хронології абашівської культури дуже важлива наявність її елементів у могилах Покровських курганів³⁷.

На абашівський характер цих речей вперше звернув увагу К. В. Сальников³⁸.

Абашівські горщики з Покровських курганів мають широку шийку (рис. 3, 1—3, 10, 13), відігнуті назовні вінця, приплюснуте або плоске дно. Прикрашено лише дві посудини (рис. 3, 1, 2). Композиція і спосіб орнаментации перегукуються з візерунком на горщику з с. Київка Воронежської губ. (рис. 2, 1).

Мініатюрна посудина з кургану № 14 (рис. 3, 2) має кришку з двома отворами. Вона прикрашена нарізним орнаментом. Глиняні диски з двома отворами, виявлені в курганах поблизу с. Замарайка Орловської губ. (рис. 3, 9)³⁹, являють собою, цілком ймовірно, кришки для мініатюрних посудинок, аналогічні знахідкам з Покровська та могильника Метев-Томак (рис. 3, 8). Цей факт може свідчити про певну синхронність пам'яток абашівської культури східних та західних районів.

Крім посуду, в Покровських курганах разом із зрубними ножами і списами (рис. 3, 5, 14, 15, 17) виявлено абашівські крем'яні вістря до стріл з трикутною основою (рис. 3, 4, 6), жолобчасті підвіски (рис. 3, 11, 12), дуже поширені в Середньому Поволжі. Таким чином, наявність у могильнику абашівського компонента підтверджується не тільки керамікою, а й іншим інвентарем. Отже, ці дані свідчать про ранній вік абашівської культури.

Заслужовують на увагу і знахідки речей з поселень на Тамбовщині⁴⁰. Виявлена тут кераміка з жолобчастим орнаментом і домішкою товчених черепашок в глині, на думку П. Д. Ліберова та К. В. Сальникова⁴¹, нале-

³¹ О. Н. Бадер. Вказ. праця рис. 84ж.

³² Звіт про розкопки автора. — Фонди ІА АН УРСР.

³³ О. А. Кривцова-Гракова. Степное Поволжье и Северное Причерноморье в эпоху поздней бронзы. . ., рис. 12, 11.

³⁴ К. Ф. Смирнов. Археологические данные о древних всадниках Поволжско-Уральских степей. — СА, № 1, 1961, стор. 47, 57.

³⁵ A. M o z s o l i c s. Bronzefunde des Krapatenbeckens. Budapest, 1967, стор. 121—126.

³⁶ П. Д. Ліберов. Вказ. праця, стор. 148; К. В. Сальников. Вказ. праця, стор. 132—135.

³⁷ P. R y k o v. Die Chvalynsker Kultur der Bronzezeit an der unteren Wolga. — ESA, I. Helsinki, 1927, стор. 83, рис. 8, 18; 20, 23.

³⁸ К. В. Сальников. Вказ. праця, стор. 133.

³⁹ П. П. Ефименко, П. Н. Третьяков. Вказ. праця, стор. 88—89.

⁴⁰ Т. Б. Попова. Эпоха бронзы на Тамбовщине. — СА, № 3, 1964, стор. 139 і далі.

⁴¹ П. Д. Ліберов. Вказ. праця, стор. 132; К. В. Сальников. Вказ. праця, стор. 131—132.

жить до абашівської. На одному з поселень знайдено бронзове тесло (рис. 3, 18), яке Т. Б. Попова віднесла разом з керамікою до кінця III — початку II тисячоліття до н. е.⁴² Справді, тесло має архаїчний вигляд, але таке саме було в комплексах Сейминського могильника⁴³. На другій стоянці в нижній частині культурного шару знайдено бронзовий ніж (рис. 3, 19), який Т. Б. Попова також датує кінцем III — початком II тисячоліття до н. е.⁴⁴ Здається, найближчою аналогією йому є бронзовий ніж з кургану № 16 Покровського могильника (рис. 3, 7).

Таким чином, як видно з наведених прикладів, абашівська кераміка в лісостеповій та степовій зонах виявляється в комплексі з металом тільки сейминсько-покровського часу. Більш пізні речі, наприклад, близькі до скарбу Соснової Мазі у Поволжі та сабатинівського металу Північного Причорномор'я, в абашівських пам'ятках зазначеної території не відомі. Отже, їх вік у лісостепових та степових районах Східної Європи визначається тільки часом Сейми — Бородіно.

В більш північних районах, а саме в Середньому Поволжі, абашівська культура, певно, дещо давніша, ніж на згаданій вище території. Про це свідчать металеві речі скарбів та поховань.

Майже в усіх нечисленних абашівських скарбах є наконечники списів (рис. 4, 3) досить архаїчного вигляду. У них довга незімкнута втулка, коротке перо, по боках якого намічені слабкі нервюри. Однією з характерних для них рис є форма пера. Бокові його краї не округлі, як у сейминських списів, а прямі, що надає перу підтрикутної форми.

О. О. Іессен вважає, що списи з розімкнутою втулкою передують виробам з литою втулкою⁴⁵. Поки що немає підстав сумніватися в цьому, отже, абашівські списи слід розглядати давнішими за сейминські. Такий висновок підтверджується тим, що ці списи мають багато спільних рис з фатьянівськими (рис. 4, 1), а саме довгу втулку, коротке, майже плоске в розрізі перо. Серед списів з розімкнутою втулкою фатьянівські являють собою найбільш ранній тип на даній території. Замість втулки вони мають

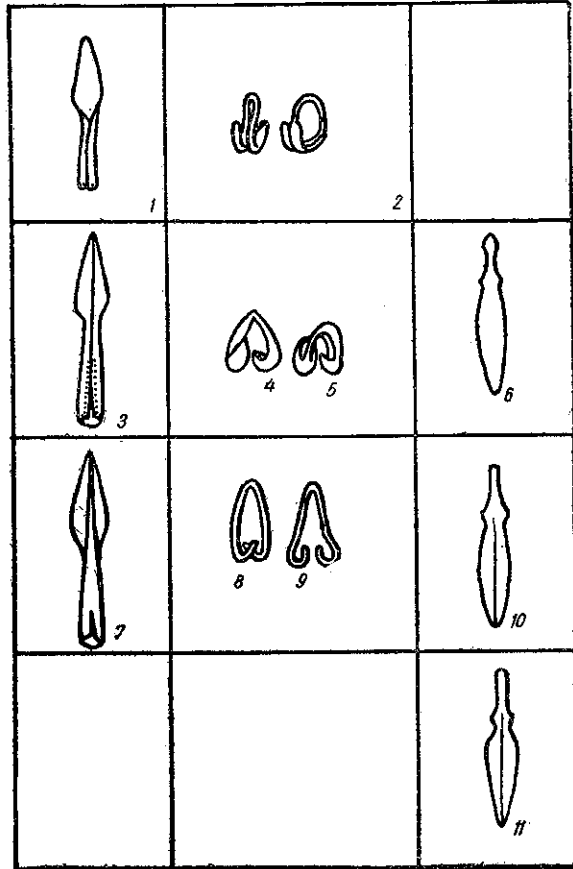

Рис. 4. Типи списів, ножів, скроневих підвісок абашівської та зрубної культур (1—11).

⁴² Т. Б. Попова. Эпоха бронзы на Тамбовщине..., стор. 149.

⁴³ А. М. Tallgren. La Pontide Préscythique après l'introduction des métaux.— ESA, II. Helsinki, 1926, стор. 70—72, рис. 47; 99, 4.

⁴⁴ Т. Б. Попова. Эпоха бронзы на Тамбовщине..., стор. 149.

⁴⁵ А. А. Иессен. Прикубанский очаг металлургии и металлообработки в конце медно-бронзового века.— МИА, № 23, 1951, стор. 114.

трубку, згорнуту з розкованого листа металу, а зовсім нерозвинуте, абсолютно плоске перо, є продовженням цього листа. В абашівських списів на пері ледь помітна нервюра, тоді як у сейминських вона настільки виразна, що іноді нагадує валик. Таким чином, списи абашівської культури займають проміжне місце між фат'янівськими та сейминсько-турбинськими (рис. 4, 1, 3, 7).

Ножі з перехватом, наявні в абашівських комплексах, не мають чітких виїмок. Внаслідок цього перехрестя у них не відокремлено від леца. Колодка плоска, широка і закінчується розширенням у формі зміїної голівки (рис. 4, 6). Ці знахідки можна вважати найбільш ранніми серед ножів з перехватом, оскільки в комплексі зі списками, що мають литу втулку, трапляються ножі без розширення на кінці колодки і з досить чіткою нервюрою по лезу⁴⁶.

Отже, до I типу ми відносимо ножі, колодка яких розширюється у формі зміїної голівки. Лезо у них майже завжди плескате, іноді попадаються екземпляри з невиразною, ледь помітною нервюрою. В абашівських пам'ятках вони виступають у комплексі зі списками, де втулка незізнана⁴⁷. До II типу належать ножі з колодкою без всякого розширення на кінці та з досить чіткими нервюрами по лезу (рис. 4, 10). III тип, на наш погляд, становлять ножі, у яких перехрестя повністю відокремлене від леца і розташоване на колодці біля його основи (рис. 4, 11). Певно, це проміжна ланка між ножами з перехватом та кинджалами з кільцеподібним упором.

Найбільш обгрунтованою початковою датою сабатинівського металу, для якого характерне поширення згаданих кинджалів, є XIII ст. до н. е.⁴⁸ Виходячи з цього, ножі III (проміжного) типу можна датувати XIV, II—XV і I—XVI ст. до н. е. З абашівських пам'яток основної території (Середнє Поволжя та ін.) походять екземпляри I типу, а з периферії (Середній Дон, Нижнє Поволжя) — II. Ножів III типу в цих комплексах немає.

В абашівських похованнях досить часто знаходяться срібні скроневі підвіски у півтора оберта (рис. 4, 4, 5), круглі, з кінцями, що заходять один за інший. За типологічними ознаками найближчою їх аналогією є фат'янівські (рис. 4, 2) та підвіски II етапу північнокавказької культури (1700—1500 рр. до н. е., за В. І. Марковиним)⁴⁹. В ранньозрубних похованнях були скроневі підвіски видовженої овальної форми (рис. 4, 8, 9), а також подібні до знахідок III етапу північнокавказької культури (з 1500 р. до н. е.)⁵⁰. Іноді попадаються овальні підвіски золоті або з золотом фольгою⁵¹. Аналогічні їм прикраси, відомі у групі Хайду — Шамшона, датуються першою половиною — серединою XV ст. до н. е.⁵²

Кулясті підвіски у півтора оберта абашівського типу виявлено в Північнобільському могильнику в комплексі з прикрасами унетицької культури. Останні відомі також і в похованнях фат'янівської культури⁵³. Р. Піттіоні відносить унетицькі пам'ятки до 1700 — 1550 рр. до н. е.⁵⁴ Отже, згадані прикраси могли потрапити в інвентар абашівських поховань тільки до 1550 р. до н. е.

⁴⁶ А. М. Таїлген. La Pontide Préscythique..., рис. 53, 2.

⁴⁷ К. В. Сальников. Вказ. праця, рис. 6, 7; 13, 8.

⁴⁸ А. И. Тереножкин. Основы хронологии предскифского периода. — СА. № 1, 1965, стор. 69.

⁴⁹ В. И. Марковин. Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы (II тыс. до н. э.). — МИА, № 93, 1960, стор. 69, рис. 27, 13.

⁵⁰ Там же, стор. 77, рис. 35, 7—8.

⁵¹ П. П. Ефименко, П. Н. Третьяков. Вказ. праця, стор. 106, рис. 40, 1; П. Я. Мерперт. Материалы по археологии Среднего Заволжья. — МИА. № 42, 1954, рис. 31, 2.

⁵² А. Mozsolics. Bronzef unde..., стор. 120 та ін.

⁵³ К. В. Сальников. Вказ. праця, стор. 118 — 119, рис. 2, 15 — 27; О. А. Кривцова-Гракова. Хронология памятников фат'яновской культуры. — КСИИМК, вып. XIV, 1947, стор. 32.

⁵⁴ R. Pittioni. Die Urgeschichte Ostereih. Wien, 1955, табл. на стор. 701.

Таким чином, на підставі наведених даних можна датувати круглі скроневі підвіски з абашівських комплексів часом до XVI ст. до н. е. Вони поширені головним чином в абашівських пам'ятках Середнього Поволжя, а південніше відомі тільки в похованнях Покровських курганів⁵⁵.

Отже, на основній території поширення абашівської культури, як і на периферії, в речових комплексах зустрічається метал тільки сейминсько-турбинського типу. Крім того, поблизу Абашева виділяються речі (наконецники списів, скроневі підвіски), давніші за речі часу культури Сейми — Бородіно. О. О. Іессен першим висловив думку про те, що абашівський метал лише частково співіснував з сейминсько-турбинським і був давніший за нього⁵⁶.

Про одночасність сейминсько-турбинських могильників, покровських курганів та бородінського скарбу свідчить наявність тут списів так званого сейминського типу. Металеві речі бородінського скарбу прикрашені таким самим орнаментом, як і метал групи Хайду — Шамшон, яку А. Можоліч датує першою половиною — серединою XV ст. до н. е.⁵⁷ Покровські кургани М. Я. Мерперт відніс до XV ст. до н. е.⁵⁸

Таким чином, на підставі проведеного аналізу зазначаємо, що немає об'єктивних даних для датування абашівської культури Середнього Дону ні першою половиною, ні кінцем II тисячоліття до н. е. Абсолютною датою абашівських пам'яток цієї території та інших лісостепових і степових районів Східної Європи слід вважати середину II тисячоліття до н. е.

На території Середнього Дону абашівський круглодонний посуд не може бути давнішим за плоскодонний, бо обидва типи зустрічаються з одночасними речами. Оскільки в пам'ятках цієї культури в північних районах (Середнє Поволжя, Башкирія) є речові комплекси більш архаїчні, ніж у південних, то, на нашу думку, вона датується XVII—XV ст. до н. е., тобто відповідає періоду унетицької культури.

Отже, можна припустити, що близько середини II тисячоліття до н. е. відбувалося просування лісостепових абашівських племен на Південь, в Лісостеп та Степ. Цілком імовірно, що в Поволжі це проникнення почалось трохи раніше, як свідчать круглі скроневі підвіски з Покровських курганів

Н. Н. ЧЕРЕДНИЧЕНКО

Вопросы хронологии абашевской культуры Среднего Дона

Резюме

В статье рассматривается современное состояние вопросов хронологии абашевской культуры, распространенной в бассейне Среднего Дона.

Автор описывает вещи, происходящие из абашевских комплексов Среднего Дона и Поволжья. На основании типологического анализа этих вещей устанавливается дата для абашевской культуры Среднего Поволжья — XVII—XV вв. до н. э., а для бассейна Среднего Дона — XV в. до н. э.

⁵⁵ А. М. Таллгер. La Pontide Préscythique..., рис. 51—52; О. А. Крицова-Гракова. Хронология памятников..., рис. 15, 1.

⁵⁶ О. Н. Бадер. Вказ. праця, стор. 162.

⁵⁷ А. Мозсолицс. Bronzefunde..., стор. 120.

⁵⁸ Н. Я. Мерперт. Срубная культура южной Чувашии.— МИА, № 111, 1962, стор. 21.